

KS. MARIUSZ SZYPA
Lublin, KUL

NADZIEJA ZBAWIENIA W LITURGII POGRZEBU DZIECI

Mszał rzymski, odnowiony po Soborze Watykańskim II, w części zawierającej Msze za zmarłych posiada trzy formularze na Msze w czasie pogrzebów dzieci¹. Polska edycja tej książki liturgicznej zawiera natomiast tylko dwa formularze. Z kolei dwa formularze wydania typicznego połączono, tworząc jeden z modlitwami do wyboru. Pierwszy i drugi formularz przeznaczony jest na Msze w czasie pogrzebu dziecka ochrzczonego², trzeci na pogrzeb dziecka nieochrzczonego³. Obecność tych formularzy jest nowością w porównaniu z Mszałem Piusa V, który nie zawierał formularzy mszalnych na okoliczność pogrzebu dzieci. Występowanie tych tekstów liturgii w posoborowej redakcji Mszału jest odpowiedzią na postulat Konstytucji o liturgii świętej ostatniego Soboru: „Należy ponownie opracować obrzęd pogrzebu dzieci i dołączyć do niego własny formularz mszalny” (KL 82)⁴.

Rozdział, w którym umieszczone zostały formularze Mszy za zmarłych, różni się w swej strukturze w wydaniu wzorcowym i polskim. Wyznacznikiem różnicy są interesujące nas formularze Mszy na pogrzeb zmarłych dzieci. Wydanie typiczne książki umiejscawia je wśród tekstów przeznaczonych na liturgię pogrzebową. Inaczej natomiast umiejscawia je wydanie polskie. Tworzy ono dodatkowy zbiór Mszy, wydzielając je spośród innych. Pierwsze cztery zbiory Mszy zawierają prośby za zmarłych. Natomiast modlitwy ostatniego zbioru nie koncentrują się na wstawienictwie za zmarłe dzieci, lecz za ich żyjących krewnych. Pierwsze cztery zbiory to: *Msze pogrzebowe*, *Msze w rocznicę śmierci lub pogrzebu*, *Msze w różne wspomnienia zmarłych*, *Modlitwy za zmarłych*. Msze w czasie pogrzebów dzieci, wyłączone spośród formularzy pogrzebowych, stanowią osobny komplet. Celem niniejszego opracowania jest analiza treści formularzy mszalnych na Msze w czasie pogrzebu dzieci, ze szczególnym uwzględnieniem powodu modlitwy w intencji rodziców zmarłych dzieci.

¹ *Missale Romanum. Editio typica tertia*, Typis Vaticanis 2002, s. 1195–1198.

² *Mszał rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, s. 240''–241'' (dalej: MR).

³ MR, s. 241''–242''.

⁴ K. KONECKI, *Euchologia za zmarłych w Mszałe Rzymskim Pawła VI*, w: CZ. KRAKOWIAK, W. PAŁĘCKI (red.), *Studia liturgiczne. Pogrzeb chrześcijański. Obrzędy, teologia, praktyka*, t. VIII, Lublin 2012, s. 52.

1. Problem zbawienia dzieci

Przed Soborem Watykańskim II nie było obrzędu pogrzebowego dla dzieci nieochrzczonych, grzebano je w ziemi niepoświęconej. Nie było także obrzędu pogrzebowego dla dzieci ochrzczonych, lecz w ich przypadku celebrowana była Msza św. o aniołach⁵. Ryty pogrzebowe oddawały ówczesny teologiczny pogląd. Dziś namysł teologiczny jest bardziej pogłębiony. Międzynarodowa Komisja Teologiczna w swoim dokumencie poświęconym nadziei zbawienia dzieci umierających bez chrztu stwierdza, że choć

ton modlitw jest wyraźnie naznaczony wielką ostrożnością, to dzisiaj faktycznie Kościół wyraża liturgicznie nadzieję miłosierdzia Bożego, którego miłującej trosce zostaje powierzone dziecko. Modlitwa liturgiczna odzwierciedla, a równocześnie formuje *sensus fidei* Kościoła łacińskiego w odniesieniu do losu dzieci, które umierają bez chrztu: *Lex orandi, lex credendi*⁶.

Magisterium Kościoła wypowiadając się o dzieciach zmarłych bez chrztu, daje nadzieję ich zbawienia, przypominając równocześnie, że „Kościół może tylko polecać je miłosierdziu Bożemu, jak czyni to podczas przeznaczonego dla nich obrzędu pogrzebu” (KKK 1261)⁷. Teksty modlitw, których używa się podczas świętej liturgii, są *locus theologicus* nauczania Kościoła o wielkim miłosierdziu Boga pragnącego zbawienia wszystkich ludzi (por. KKK 1261). Równocześnie Mszał i rytuał przypominają, „aby w umysłach wiernych nie zacierała się nauka o konieczności chrztu, należy ją przypomnieć w katechizacji dzieci i młodzieży”⁸.

Mszał rzymski, poza przypadkiem, gdy dziecko jest nieochrzczone, nie precyzuje i nie wskazuje przypadków, kiedy stosować formularze Mszy w czasie pogrzebu dzieci. Pomocą przychodzą natomiast *Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, które w rubryce rozdziału VII dopowiadają, które dzieci traktuje się już jako dorosłe i forma pogrzebu dzieci już ich nie obejmuje:

Pogrzeb dzieci, które doszły do używania rozumu i przystępowały do sakramentu pokuty, odprawia się tak, jak pogrzeb dorosłych. Zależnie od okoliczności dobiera się modlitwy, np. za zmarłych w młodym wieku, za ofiary wypadków itp. Można także używać modlitw przewidzianych dla małych dzieci, jeżeli przemawiają za tym okoliczności⁹.

Z powyższego cytatu wynika, że omawiane formularze przeznaczone są na pogrzeb dzieci, które nie doszły jeszcze do używania rozumu, o czym wspomina kolejna rubryka¹⁰. Zrozumiałe wydaje się zatem, że kolejna rubryka wskazuje biel jako

⁵ Por. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA TEOLOGICZNA, *Nadzieja zbawienia dla dzieci, które umierają bez chrztu* (19 I 2007), Poznań 2008, nr 100.

⁶ *Tamże*.

⁷ Por. CZ. BARTNIK, *Los zbawczy dzieci zmarłych bez chrztu*, w: „Teologia w Polsce” 2 (2008), nr 1, s. 163–172.

⁸ MR s. 241’; *Wprowadzenie teologiczne i pastoralne*, nr 22 e, w: *Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1998, s. 20.

⁹ *Obrzędy pogrzebu*, nr 135, s. 134.

¹⁰ *Tamże*, nr 136.

kolor szat liturgicznych¹¹, którego należy użyć podczas sprawowania obrzędów. Nie ma mowy o dowolności w wyborze lub możliwej zamianie na kolor fioletowy bądź czarny, jakich używa się zwykle podczas pogrzebu dorosłych. Dawny i obecny rytuał bardzo wyraźnie akcentuje zbawienie tych dzieci. J. Decyk podkreśla, że kłopotliwa była jednak duszpasterska sytuacja, wynikająca z trudności w przyjęciu rytuału przez bliską rodzinę. Rytuał ten był trudny do przyjęcia dla rodzin, które nie są mocne w wierze¹².

Symbolika koloru białego już u samego początku obrzędów wskazuje na treści i racje stosowania go w obrzędach pogrzebu dzieci. W szatach koloru białego przedstawiani są mieszkańcy nieba (Ap 7,9; Dz 1,10), a ten motyw wpłynął także na obrzęd wręczania białej szaty nowo ochrzczonego¹³. Biel związana jest także z ideą chwały, ze stanem promieniującej szczęśliwości¹⁴. Biały to kolor zmartwychwstania do nowego życia, odzyskania niewinności, dla Ojców Kościoła to kolor radości i święta uczujących na godach weselnych Baranka¹⁵. Wśród innych znaków towarzyszących liturgii pogrzebu warte podkreślenia są te, które zwyczajowo umieszcza się na trumnie bądź w jej pobliżu. Na trumnie z ciałem dziecka ochrzczonego rytuał zaleca umieścić białą szatę, która ma wskazywać na chrzcielne zanurzenie w miłosierdziu Bożym. Nakazane jest także zapalenie obok trumny świecy chrzcielnej¹⁶. Innym wyrazem nadziei zbawienia dzieci jest zakaz używania modlitw wstawienniczych w drugiej i trzeciej modlitwie eucharystycznej. Ta uwaga jest przypomnieniem nie tylko przewodniczącemu liturgii, ale wszystkim, że nie jest potrzebna modlitwa temu, kto już znajduje się wśród zbawionych¹⁷. Modlitwy wypowiedziane w czasie pogrzebu dzieci różnią się od tych w czasie pogrzebu dorosłych. W tych pierwszych brakuje prośb o odpuszczenie grzechów, wzywania nad zmarłymi Bożego miłosierdzia. Kościół żyje bowiem przeświadczeniem, że dzieci te żyją już szczęściem wiecznym u Boga¹⁸. Dzisiaj w teologii podkreśla się możliwość zbawienia każdego dziecka, nawet bez chrztu, poprzez Kościół, wiarę rodziców, sakrament małżeństwa i środowisko religijne, dlatego wskazane jest użycie obrzędów liturgicznych¹⁹. Z tego powodu nie odprawia się Mszy św. żałobnej wyprasząc odpuszczenie grzechów, można natomiast odprawić Msze św., ale w intencji o pomnożenie chwały niebieskiej tych dzieci²⁰.

¹¹ *Tamże*, nr 137.

¹² J. DECYK, *Rzeczywistość eschatyczna człowieka według modlitw za zmarłych Mszału Rzymskiego Pawła VI*, Warszawa 1995, s. 70.

¹³ B. NADOLSKI, *Kolory w liturgii*, w: TENZE, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 653.

¹⁴ TENZE, *Kolory liturgiczne*, w: TENZE, *Leksykon symboli liturgicznych*, Kraków 2006, s. 153.

¹⁵ TENZE, *Kolory w liturgii*, s. 653.

¹⁶ *Obrzędy pogrzebu*, nr 149.

¹⁷ *Tamże*, nr 150.

¹⁸ J. DECYK, *Rzeczywistość eschatyczna człowieka*, s. 70.

¹⁹ K. GÓŹDŹ, *Problem losu dzieci zmarłych bez chrztu*, „Teologia w Polsce” 2 (2008), nr 1, s. 175.

²⁰ *Tamże*, s. 175.

2. Rodzice w tekstach liturgii mszalnej

Zważywszy na status zmarłych dzieci, teksty liturgiczne ich pogrzebu nie skupiają się głównie na zmarłych, lecz przede wszystkim na ich rodzicach i bliskich. Kościół szczególnie otacza troską i wsparciem rodziców, ukazując im nadzieję spotkania w wieczności ze swym zmarłym potomstwem. Teksty eucharystii mniejszej wymieniają głównie żyjących, gdyż miłosierdzie potrzebne jest nie tyle zmarłemu dziecku, co doświadczającym straty rodzicom. Wszystkie teksty podkreślają, że wiara w potężną moc misterium paschalnego wyraża się w bezgranicznym zaufaniu Bogu²¹. Jego miłosierdzie przerasta wszelkie ludzkie pojęcie i tylko Jemu znany jest sposób partycypowania w nim człowieka (por. KDK 22). Dlatego z jednej strony modlitwy podkreślają i nie są obojętne wobec bólu rodziców, z drugiej jednak wskazują na ich ufność i nadzieję w Bogu miłosiernym²².

2.1. Kolekty

Prośby kierowane do Boga swój fundament znajdują w ufności w Boże miłosierdzie tych, którzy smucą się z powodu śmierci dziecka. Nie są on wynikiem wątpienia w miłość Bożą, która ogarnia każde dziecko, nawet zmarłe bez chrztu, ale wyrazem dziecięcej ufności w ojcowską dobroć Boga²³. Dominującym wyrażeniem jest prośba o pocieszenie tych, „którzy się smucą z powodu straty dziecka”²⁴, oraz prośba o udział w życiu wiecznym w niebie razem z opłakiwanym dzieckiem²⁵. Ukojenie bólu, przenikającego ludzkie serca, poszukiwane jest u Tego, który przenika ludzkie serca i potrafi udzielić im prawdziwej pociechy²⁶. Znajduje to swój wyraz w prefacji,

kłóra delikatnie nawiązuje do ludzkiego doświadczenia, stawia naturalny smutek w takim kontekście, że właściwie nie jest on już prawdziwym smutkiem: „W Nim to (w Chrystusie) zablęsa dla nas nadzieja chwalebne go zmartwychwstania i choć nas zasmuca nieunikniona konieczność śmierci, znajdujemy pociechę w obietnicy przyszłej nieśmiertelności”²⁷.

Modlitwa, pełna wiary w życie wieczne własne i dziecka, jest także sposobnością do prośb w intencji samych siebie o możliwość wspólnego cieszenia się chwałą zbawionych. Troska o własne zbawienie, wyrażona w tej modlitwie, jest swoistego rodzaju wyznaniem wiary rodziców, którzy w ojcowskiej dobroci Boga sami pragną partycypować. Doznanie Bożej pociechy wiąże się także z pewnością szczęścia dziecka, które ogarnięte jest ojcowską miłością Boga²⁸. Rodzice nie porzucają, nie

²¹ B. MOKRZYCKI, *Biuletyn homiletyczny. Pogrzeb dzieci nie ochrzczonych*, CT 43 (1973), z. 3, s. 135.

²² *Tamże*.

²³ J. DECYK, *Rzeczywistość*, s. 70.

²⁴ MR, Kolekta, s. 241”.

²⁵ J. DECYK, *Rzeczywistość*, s. 71.

²⁶ MR, Kolekta, s. 241”.

²⁷ B. MOKRZYCKI, *Biuletyn homiletyczny*, s. 134.

²⁸ Por. MR, Kolekta, s. 241”.

zostawiają swojego potomstwa, lecz przekazują je Ojcu, który zna swoje dzieci. Rodzicielska troska wyrażona w modlitwach potwierdza, że każdy człowiek, stworzony na obraz i podobieństwo Boże, pragnie ujrzeć swego Stwórcę – Rodzica. Prawdę tę wyznał św. Augustyn: „Stworzyłeś nas (...) jako skierowanych ku Tobie. I niespokojne jest serce nasze, dopóki w Tobie nie spocznie”²⁹.

2.2. Modlitwy nad darami

Modlitwy nad darami, choć w swej strukturze skupiają się głównie na przygotowaniu darów, uwzględniają różne sytuacje życiowe człowieka³⁰. Zazwyczaj wskazują na zbawczą wartość Ofiary eucharystycznej i zawierają prośbę o włączenie zmarłego w jej owoce³¹. Inaczej jest w Mszach pogrzebowych dzieci. Ponieważ Kościół wierzy, że te dzieci są już zbawione, w modlitwie nad darami ogarnia się wszystkich wiernych, szczególnie tych, którzy cierpią z powodu śmierci dziecka³². Katechizm Kościoła Katolickiego w syntetyczny sposób streszcza treści zawarte w tych modlitwach:

Kościół, który jak matka sakramentalnie nosił w swoim łonie chrześcijanina podczas jego ziemskiej pielgrzymki, towarzyszy mu na końcu jego drogi, by oddać go „w ręce Ojca”. Ofiaruje on Ojcu, w Chrystusie, dziecko Jego łaski i w nadziei składa w ziemi zasiew ciała, które zmartwychwstanie w chwale. Ofiarowanie to dokonuje się w pełni w czasie celebracji Ofiary eucharystycznej (KKK 1683).

Dominującym tematem tych modlitw jest pocieszenie. Odwołanie się do ojcowskiej dobroci³³ stawia proszących w sytuacji dzieci, które zależne są od rodziców. Wprowadzenie do Modlitwy Pańskiej odwołuje się do paschalnej radości, którą nabyliśmy przez chrzest: „nazywamy się dziećmi Bożymi i nimi jesteśmy, dlatego ośmielamy się mówić”³⁴. Rodzicielstwo Boga jest uprzednie w stosunku do rodzicielstwa ludzkiego. Najpierw jesteśmy dziećmi Bożymi, później naszych rodziców. Dlatego oni prosząc o przyjęcie darów ofiarnych, zanoszą prośbę o przyjęcie także ich dziecka, daru, który wcześniej otrzymali od Boga Ojca (por. KKK 2378). Kościół podkreśla w tej modlitwie pochodzenie ludzkiego życia. Przez akt przekazania życia rodzice uczestniczą w akcie stwórczym Boga (por. KDK 50). Radość przebywania kiedyś wspólnie w Królestwie Bożym przepełnia tę prośbę³⁵. Zauważyć można w tym miejscu nawiązanie do liturgii sakramentu chrztu. Niepozorna rubryka wskazuje powinności celebrysa liturgii w tym względzie. Szafarz sakramentu, witając w drzwiach kościoła rodziców i chrzestnych, wspomina w krótkich słowach

²⁹ Św. AUGUSTYN, *Wyznania*, I 1, Kraków 2001, s. 25.

³⁰ J. DECYK, *Rzeczywistość*, s. 75.

³¹ Por. MR, s. 204''–208''.

³² J. DECYK, *Rzeczywistość*, s. 75.

³³ MR, Modlitwa nad darami, s. 239''.

³⁴ MR, Obrzędy komunii, s. 369*.

³⁵ J. DECYK, *Rzeczywistość*, s. 95–96.

o radości, z jaką przyjęli dziecko, dar Boga, „który jest źródłem wszelkiego życia i który chce teraz obdarzyć to dziecko swoim życiem łaski”³⁶.

Eucharystia obejmuje całe życie Chrystusa i wszystkich w Jego życie wszczepionych, dając udział w całym *mysterium Christi*. Modlitwa nad darami przez ten pryzmat widzi udział w Chrystusowym: „Bądź wola Twoja”. W modlitwie tej podkreślone zostaje także poddanie się wyrokowi Bożej Opatrzności. Rodzice składając Ofiarę eucharystyczną, czynią to na podobieństwo Chrystusa modlącego się w Ogródzie Oliwnym³⁷.

2.3. Modlitwy po komunii

W modlitwach po komunii wyraża się przeświadczenie Kościoła, że owoce Eucharystii ogarniają tak żywych, jak i umarłych³⁸. Eucharystia jest pokarmem w drodze do radości zbawionych. Udział w niej tych, którzy jeszcze zdążają, skutkuje także dla tych, którzy zakończyli już pielgrzymkę ziemską.

Także w tej modlitwie wyrażona jest prośba o pociechę dla oplakujących zmarłe dziecko³⁹. Przyjęcie Komunii św., ma rozbudzać nadzieję nieśmiertelności, w której już uczestniczy zmarłe dziecko, a która rozbudzana jest przyjmowaniem pokarmu na życie wieczne. Smutek związany jest z nieuniknioną koniecznością śmierci, jednak pociechę znajdują komunikujący w samej Eucharystii, gdyż to ona jest obietnicą przyszłej nieśmiertelności⁴⁰. Pocieszenie rodziców związane jest z Eucharystią, która sama w sobie jest pocieszeniem i obietnicą⁴¹. Modlitwa Kościoła, choć pełna wiary w życie wieczne, nie zapomina o słabej ludzkiej naturze. Szanując naturalny ból, podkreśla ona to, co przekracza naturalne doświadczenie. Kontekst śmierci i pogrzebu sam wywołuje smutek, ból, o czym modlitwy nie zapominają. Podkreśla się dlatego nadzieję paschalną, która sama się nie narzuca, i dlatego trzeba ją ożywiać i umacniać⁴². Centrum paschalnej rzeczywistości śmierci jest Eucharystia, w niej „Kościół wyraża swoją skuteczną jedność ze zmarłym, ofiarując Ojcu, w Duchu Świętym, ofiarę śmierci i zmartwychwstania Chrystusa” (KKK 1689). Eucharystia niesie z sobą także walor pedagogiczny, ponieważ

wspólnota wiernych, a szczególnie rodzina zmarłego uczy się żyć w łączności z tym, który „zasnął w Panu”, przyjmując Ciało Chrystusa, którego zmarły nadal jest żywym członkiem, modląc się za niego i z nim (KKK 1689).

³⁶ *Obrzędy chrztu dzieci*, Katowice 2015, nr 75.

³⁷ J. DECYK, *Rzeczywistość*, s. 96.

³⁸ *Tamże*, s. 99.

³⁹ MR, Modlitwa po komunii, s. 240’.

⁴⁰ Por. 1 Prefacja o zmarłych, nr 86, w: MR, s. 103*.

⁴¹ J. DECYK, *Rzeczywistość*, s. 120.

⁴² B. MOKRZYCKI, *Biuletyn homiletyczny*, s. 134; MR, Modlitwa po komunii, s. 240’.

3. Podsumowanie

Teksty modlitw Mszy w czasie pogrzebu dziecka wyrażają *sensus fidei* Kościoła, potwierdzone w oficjalnych wypowiedziach Magisterium. Dzieci te nie potrzebują, by składano za nie Ofiarę eucharystyczną. Jeśli już takową się sprawuje, to ze względu na rodzinę. Ona potrzebuje wsparcia i troski. Miłosierdzie potrzebne jest szczególnie rodzicom i bliskim zmarłego dziecka. Ich, w tym ciężkim momencie bólu, straty, smutku, otocza nie tylko rodzina naturalna, ale także ta duchowa — Kościół. Prośba o pocieszenie, które swe źródło znajduje w nadziei spotkania w Królestwie Niebieskim w wieczności, jest tematem, który dominuje w euchologii mszalnej. Sprawowanie Eucharystii powodowane jest dobrem żyjących. Eucharystia objawia się w teksach mszalnych jako sakrament pocieszenia, umocnienia i nadziei.

STRZESZCZENIE

Teksty liturgiczne pogrzebu dzieci, zawarte w Mszałe rzymskim, nie skupiają się tylko na samym zmarłym dziecku. W dużej ich części można dostrzec znaczącą pozycję rodziców i krewnych. Ponieważ Kościół troszczy się nie tylko o zmarłych, którzy już ukończyli ziemską wędrówkę do „Domu Ojca”, ale ma na względzie szczególnie wciąż będących w drodze do nieba, teksty liturgii pogrzebowej pamiętają o jednych i drugich. Teksty liturgiczne ukazują nadzieję spotkania w wieczności. Miłosierdzie potrzebne jest nie tyle zmarłemu dziecku, co raczej doświadczającym straty rodzicom.

Słowa kluczowe: pogrzeb, dziecko ochrzczone, dziecko nieochrzczone, rodzice.

The hope of salvation in the children funeral liturgy

Summary

Liturgical texts of children funeral contained in the Roman Missal, do not focus only on a deceased child. The significant parents' and relatives' role can be seen in its large part. As the Church is concerned not only about the deceased, who have already completed their earthly path to “the Father's House”, but it takes into consideration in particular those who are still on their way to heaven, therefore funeral liturgy texts remember both (the deceased and the living). Liturgical texts present hope to meet in eternity. Mercy is needed not so much the deceased child, but rather its parents experiencing loss.

Key words: funeral, baptized child, unbaptized child, the parents.

Bibliografia

- BARTNIK CZ., *Los zbawczy dzieci zmarłych bez chrztu*, „Teologia w Polsce” 2 (2008), nr 1, s. 163–172.
- DECYK J., *Rzeczywistość eschatyczna człowieka według modlitw za zmarłych Mszału Rzymskiego Pawła VI*, Warszawa 1995.
- GÓZDŹ K., *Problem losu dzieci zmarłych bez chrztu*, w: *Teologia w Polsce* 2, 1 (2008), s. 173–175.
- KONECKI K., *Euchologia za zmarłych w Mszału Rzymskim Pawła VI*, w: CZ. KRAKOWIAK, W. PAŁĘCKI (red.), *Studia liturgiczne. Pogrzeb chrześcijański. Obrzędy, teologia, praktyka*, t. VIII, Lublin 2012, s. 47–59.
- MIĘDZYNARODOWA KOMISJA TEOLOGICZNA, *Nadzieja zbawienia dla dzieci, które umierają bez chrztu* (19 I 2007), Poznań 2008.
- Missale Romanum. Editio typica tertia*, Typis Vaticanis 2002.
- MOKRZYCKI B., *Biuletyn homiletyczny. Czy msza żałobna?*, CT 43 (1973), z. 3, s. 133–134.
- MOKRZYCKI B., *Biuletyn homiletyczny. Pogrzeb dzieci nie ochrzczonych*, CT 43 (1973), z. 3, s. 134–135.
- Mszał rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986.
- NADOLSKI B., *Kolory liturgiczne*, w: TENŻE, *Leksykon symboli liturgicznych*, Kraków 2006, s. 152–157.
- NADOLSKI B., *Kolory w liturgii*, w: TENŻE, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 652–655.
- Obrzędy chrztu dzieci*, Katowice 2015.
- Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1998.
- ŚW. AUGUSTYN, *Wyznania*, tłum. Z. Kubiak, Kraków 2001.

Ks. mgr. lic. MARIUSZ SZYPA — doktorant w Instytucie Liturgii i Homiletyki KUL oraz Instytucie Teologii Dogmatycznej KUL, adres do korespondencji e-mail: szypa2@o2.pl.